

Tanulmány

AGÁRDI PÉTER

József Attila és a Márciusi Front*

Szinte visszhangtalanul múlt el 2012 tavaszán–nyarán a Márciusi Front megalakulásának 75. évfordulója; ha jól tudom, csak egy tudományos emlékkonferencia¹ és – legalábbis a szélesebb nyilvánosságban – egy napilap² idézte emlékét. Igaz: meglehetősen sokat tudunk³ a több népi író, fiatal budapesti és debreceni kommunisták, valamint néhány baloldali egyetemi–főiskolai diákszervezet 1937–1938-as összefogá-

* A „Tudományos műhelyek – műhelyteremtő egyéniségek” című szekszárdi konferencián 2012. május 5-én tartott előadás utólag megírt és kibővített szövege. A tanulmány szövegének véglegesítéséhez számos kollegiális és baráti tanácsot kaptam Lengyel Andrásról, N. Horváth Bélától, Rigó Bélától, Veres Andrástól és Tverdota Györgytől, melyeket ezúton is köszönök.

¹ Emlékkonferencia a Márciusi Front megalakulásának 75. évfordulója alkalmából a Politikatörténeti Intézetben 2012. március 8-án. Előadók: SIPOS Péter, AGÁRDI Péter, HERMANN Róbert, TÓTH Pál Péter, SALAMON Konrád, PRITZ Pál, KONOK Péter, PINTÉR István, FEITL István.

² RÉVÉSZ Sándor, *Nem ünnepelni, vádolni jöttünk! Hetvenöt éves a Márciusi Front*, Népszabadság, 2012. március 30., Hétféje 1–2. Vö. még: AGÁRDI Péter, *75 évvel ezelőtt alakult meg a „Márciusi Front”*; Tekintet, 2012/2, 9–12. Szabó Zoltán születésének 100. évfordulója alkalmából: RÉVÉSZ Sándor, *Szabó Zoltán, az antiteoretikus*, Mozgó Világ, 2012/3, 17–28; ANDRÁS Sándor, *Szabó Zoltán nemzetéről és hazáról*, Élet és Irodalom, 2012. június 8., 13.

³ A legfontosabb korabeli dokumentumok szövegkiadásai: *A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom (1920–1960)*, szerk. VARGA Rózsa, PATYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1972; *A magyar népfront története. Dokumentumok 1935–1976*, főszerk. SZABÓ Bálint, Bp., Kossuth, 1977, I, 100–180; *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947*, szerk. NAGY SZ. Péter, Bp., Rakéta, 1990; *Válasz 1934–1938*, szerk. SZÉCHENYI Ágnes, Bp., Magvető, 1986; RÉVAI József, *Marxizmus és népiesség* [1938, 1945] = R. J., *Válogatott történelmi írások*, Bp., Kossuth, 1966, II, 5–210.

Válogatás a szekunder irodalomból: *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szélszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*, szerk. SIPOS Levente, TÓTH Pál Péter, Bp., Napvilág, 1997; BÉNYEI Miklós, *A Márciusi Front művelődéspolitikai törekvései* (1989) = B. M., *Legyen minden helységben olvasóintézet. Könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok, cikkek*, Bp., Könyvtári Intézet, 2008, 91–98; BIBÓ István, *A Márciusi Front tíz esztendeje* [1947] – *Levél Borbándi Gyulához* [1978] = B. I., *Válogatott tanulmányok*, vál. és szerk. HUSZÁR Tibor, VIDA István, Bp., Magvető, 1986, II, 461–467, III, 295–373; BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformmüzédék*, New York, Püski, 1983; DONÁTH Ferenc, *A Márciusi Fronttól Monorig*, vál. VALUCH Tibor, előszó KIS János, Bp., MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Századvég, 1992, 49–56, 255–264; *Fél évszázad múltán a Márciusi Frontról. Az 50. évforduló emléküléseinek és tudományos ülésszakának előadásai*, szerk. PINTÉR István, Bp., Hazafias Népfront Országos Tanácsa – Reform Rt., 1989; HUSZÁR Tibor, *Erdei Ferenc. Politikai életrajz*, Bp., Corvina, 2012, 139–255; KOVÁCS Imre, *A Márciusi Front*, New Brunswick, Magyar Öregdiák Szövetség – Bessenyei György Kör, 1980; LACKÓ Miklós, *Az Új Szellemi Front történetéhez* [1972] = L. M., *Válságok – választások*, Bp., Gondolat, 1975, 52–170; NÉMEDI Dénes, *A népi szociográfia 1930–1938*, Bp., Gondolat, 1985; PINTÉR István, *A Márciusi Front. Előzmények és zászlóbontás*, Bp., Kossuth, 1987; ROMSICS Ignác, *A Márciusi Frontról – 70 év távlatából* [2007] = R. I., *Történelem, történetírás, hagyomány*, Bp., Osiris, 2008, 288–296; SALAMON Konrád, *A Márciusi Front*, Bp., Akadémiai, 1980; SZALAI Pál, *A népi-urbánus ellentét történetéhez* [1986], *Dolog és Szellem*, 1989/2, 7–30.

sáról, erről a Horthy-kormányzatot élesen bíráló, plebejus szellemű demokratikus mozgalomról. Egyrészt azonban ezek az ismeretek is folyamatos, tudományos hitelű frissítésre szorulnak, másrészt mintha a Márciusi Front nemcsak a kommunikatív, hanem a kulturális emlékezetből⁴ is kiesett volna. Beszédés amnéziák korát éljük: az idősebbek elfeledkeznek, a legfiatalabb nemzedékek pedig szinte semmit sem tudnak róla. Mindennek a tetejébe: háromnegyed évszázad múltán számos, vele kapcsolatos korabeli s „ránk maradt” vita riasztóan időszerűnek tűnik. A Márciusi Front progresszív, demokratikus törekvéseivel szemben ma ugyanis inkább a népi írói mozgalom más, történetesen jobboldali, szélsőjobboldali csoportosulásainak, személyiségeinek van divatja, sőt tudatos, államilag is ösztönzött emlékezetpolitikai konjunktúrája; új keletű harsány kultuszok, veszélyes előjelű hagyományébresztések korát éljük.

A közelmúlt – egyébként örvendetesen gazdag – új József Attila-kutatásaiban sem foglal el jelentős teret a költő „szociometriájának”, irodalomközéleti-politikai kapcsolati hálójának az elemzése, ami részben e témakörök viszonylag alapos kikutatottságával, részben pedig a referenciaellenesség divatjával függ össze. Pedig ha képesek vagyunk (lennénk) világosan különbséget tenni az életmű irodalomesztétikai, poetológiai, életrajzi, politikai, eszme- és mentalitástörténeti, pszichoanalitikai, kultikus – pontosabban ekként megközelíthető – „oldalai” között (anélkül, hogy szeletekre darabolnánk és egymással is szembeállítanánk a személyiséget és a művet), akkor minden szempont és adalék fontos lehet. A Márciusi Front a költő aspektusából egyszerre kapcsolódik szinte valamennyi – említett – dimenzióhoz, jóllehet nem szabad mechanikus ok-okozati kapcsolatot feltételezni a mozgalomtörténet, az életrajzi események és a lírai ihletek között. S azt már szinte fölösleges is megemlíteni: bármennyire kiemelkedő életmű, modern kánon és kultikus személyiség is József Attila tegnapi és mai kultúránkban, aligha indokolt mindenben felőle megítélni a történeteket; azaz ő sem kitüntetett viszonyító pont, „nem volt mindenben igaza”, gesztusai, írásai is természetesen értelmező viták tárgyai.

József Attila és a Márciusi Front viszonya beépül abba a tágabb témakörbe, amelyet a „József Attila és a népi írói mozgalom”, illetve – a költő grümdolta⁵ és társszerkesztette Szép Szó révén – a „népi–urbánus vita” tárgyszóval azonosítunk. A költő és a népi–urbánus viszonyrendszer szakirodalma igen széleskörű, legutóbb N. Horváth Béla monográfiája foglalta össze az ezzel foglalkozó kutatások eredményeit, s fogalmazta meg a saját – évtizedek során kiérlelt – álláspontját.⁶ A politika-, eszme- és szociológiatörténeti szakirodalom is kitér e viszonyra; magam ugyancsak több ízben foglalkoztam e kérdésekkel, esetenként módosuló, önkorrektív hangsúlyokkal.⁷ A *népi–urbánus vita*, egyáltalán a *népi írói mozgalom* gondolatrendszerének

⁴ Jan ASSMAN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz, 1999, 15–86.

⁵ Lásd erről: LENGYEL András, *A lapgrümdoló József Attila. A Szép Szó megindításának előkészítése* = LENGYEL András, *A modernitás antinómiái*, Bp., Tekintet, 1996, 137–161.

⁶ N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája. József Attila*, Bp., Akadémiai, 2008.

⁷ A későbbi hivatkozások mellőzése végett is csak a legfontosabbakra utalok: AGÁRDI Péter, *Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*, Bp., Gondolat, 1982; UÓ., *A Szép Szó – ötven év*

értelmezésére a közelmúltban összefoglalólag szintén vállalkozott N. Horváth Béla.⁸ Lényegében egyetérték folyamattörténeti ábrázolatával és azzal, hogy a modernizációs kihívásra adott sajátos, ideológiailag – főleg a „faji” és a „zsidókérdést”⁹ tekintve – ellentmondásos, de alapvetően demokratikus távlatú, a földkérdést elsődlegesnek tekintő etnocentrikus válaszként mutatja be a mozgalmat, illetve a vitaláncolat népi pólusát.

Mozgalm- és eszmetörténeti megközelítés

Az alapvető tények részletes föltárására aligha van ehelyütt szükség, inkább újraolvasásukra és újraértelmezésükre vállalkozom. A kortársak és az utókorai értelmezők *különböző történeti elbeszélésekbe* illesztik bele József Attila és a Márciusi Front, valamint ellenkező kötésű „előzménye”, az Új Szellemi Front viszonyát. Olykor teleologikus – tehát szükségképpen historizáló, esetenként történelemhamisító – ábrázolásokra is volt s van példa, hadd emlékeztessenek a Szép Szó és köre „urbánus”, a népiek „plebejus nemzeti” és a kommunista értelmezések „antifasiszta-népfrontos” előjelű narratíváinak némelyikére. Ezek burkolt–nyílt polémiaja elválaszthatatlan a költő politikai-ideológiai nézetrendszerének alakulásának, konfliktusainak, fordulatainak megítélésétől is, amelyek olykor kétségtelenül gyorsak, sőt váratlanok voltak. Veres András, áttekintve a gondolkodó József Attila recepcióját, így ír: „Nézetei folyamatosan változtak, szinte évről évre, olykor hónapról hónapra, s nem mindig egy jól definiálható, határozott irányba – még az is előfordult, hogy visszatért egyik-másik korábbi elképzeléséhez.”¹⁰ Tény: József Attila ideológiai és politikai nézetrendszerében 1927 és 1937 között jelentős nézet-, megközelítés- és hangsúlyváltások, revelatív erejű felismerések, esetenként megdöbbentő bölcséleti előrelátások, máskor polemikusan túlfeszített, kortársai-barátai szemében is olykor rabulisztikusként ható érvelések, önkorrekciók és teoretikus innovációk voltak.¹¹ Ugyanakkor e mozgások *tágra értett szocialista elkötelezettsége és marxi alapú világgépe* talaján, azt is alakítva-termékenyítve működtek, „József Attila Marx-értelmezése folyamatosan változott ugyan, de annak fogalmi-gondolati kereteiből élete végéig nem tudott és föltehetően nem is akart kilépni.”¹²

múltán. 1985-ben írott utószó a folyóirat BOZÓKI András szerkesztette faksimile-antológiájához (Kossuth–Magvető, Bp., 1987, 567–582.) = AGÁRDI Péter, *Torlódó múlt. József Attila és kortársai*, Bp., T-Twins, 1995, 77–100; UÓ.,*A múltat be kell vallani*”. *Nemzeti kultúra – baloldali tradíció*, Bp., Argumentum – Lukács Archívum, 2006; UÓ., *Fejtő Ferenc testamentuma*, Bp., Kossuth, 2009; UÓ., *A baloldal hagyománytudata és önismerete. Metszetek a Szép Szó baloldali recepciójából*, *Múltunk*, 2012/3, 4–27.

⁸ N. HORVÁTH Béla, *A népi–urbánus vitáról = A magyar irodalom története. 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, III, Bp., Gondolat, 2007, 263–276.

⁹ N. HORVÁTH Béla nem idézőjelekben használja ezt a tematizációt, én viszont – számos okból – igen.

¹⁰ VERES András, *József Attila marxizmusáról*, *Kritika*, 2012/3, 22.

¹¹ Lásd ezekről VERES András idézett tanulmányán kívül – egyebek mellett – LENGYEL András,*gondja két a gondolatban*”. *Az értekező József Attiláról*, Szeged, Tiszatáj, 2005; AGÁRDI Péter, *Meglett” könyv az értekező József Attiláról* [LENGYEL idézett munkájáról], *Forrás*, 2006/11, 119–126; TVERDOTA György, *József Attila marxista fordulata*, kézirat, 2011.

¹² VERES András, *József Attila marxizmusáról*, i. m. 22. Vö. még: UÓ., *Egy ismeretlen József Attila. A Hegel–Marx – Freud című tanulmányról*, *Literatura*, 2008/1, 76–101.

Túl ezeken a nézetváltozásokon, az mindenesetre a szakirodalom által régóta föltárt és elfogadott tény, hogy József Attilának gyermek- és ifjúkorától kezdve erősek voltak a *plebejus-paraszti kötődései*, s ezek líráját is meghílették. Makón egy függetlenségi–republikánus parasztpolgári élménykörbe került; „az ucca és a föld fia vagyok” dacos identitástudata – ha persze módosulva is – egész életére jellemző volt. Egy időben erősen hatott rá Szabó Dezső radikalizmusa (hogy azután kritikusan meghaladja azt), a Bartha Miklós Társaságban játszott szerepe is tisztázott. A „nemzeti” kérdéssel és jelleggel kapcsolatos eszmélkedésének irányai és tévútjai, formálódó poétikájának népies lírai gyökerei és vonulatai is tudottak. Az 1920–1930-as évtizedfordulón az *Ihlet és nemzet* címmel összefoglalt művészetelméleti kísérleteiben, illetve kéziratként fennmaradt írásaiban különös intenzitással foglalkozott az egyén, a közösség és az emberiség relációjában döntő szerepet játszó *nemzet* és a *nyelv* (illetve az irodalom) viszonyával, eredeti saját nyelvteóriát is teremtve (a nemzet: nyelvi produktum). Hasonlóképp ismertek és értelmező viták tárgyai az ezen a „népies” ideológiai korszakon való ortodox proletármarxista „túljutás”, majd az 1933-as válsághelyzetbeli „visszaesés” textusai, közéjük értve *A nemzeti szocializmus* című kézirat sorsát és értelmezése körüli eszmecserét.¹³ Tverdota György újabban a többszöri radikális közösség-, életmód- és státuszváltás, a proligyerek, a lelencparaszti, a lúzer, az alsópolgári, majd a „szabadon lebegő”, állástalan értelmiségi létforma mobilitási-identitási konfliktusai és ezek tudati, nyelvi, poétikai szublimálódása felől elemzi a költő verseit; ezt a szempontot tervezti készülő pályaképe tengelyébe állítani.¹⁴

De érkezünk el végre a 30-as évek derekára. József Attilának az Új Szellemi Fronttal foglalkozó két, 1935-ös írása¹⁵ a korábbiaknál mélyebb és távlatosabb, elméleti–történeti–társadalomismereti fedezetű kritikai megközelítést tartalmaz a népi-nemzeti kérdéstről, s innét már csak két év a Márciusi Front. A költő ez utóbbival kapcsolatos véleménye sajátos emberi és publicisztikai leképeződése egyrészt az Új Szellemi Front, illetve a Válasz, másrészt a Szép Szó tábora közötti viszonynak. Ez utóbbin a radikális polgári humanista és a demokratikus szocialista koalíciójú antifasiszta világkép folyóirat-teremtő literátori „intézményesítése” értendő. Annál is inkább, mivel a Szép Szó mint írócsoport és szellemi műhely – ez annak idején többek által nyíltan meg is fogalmazódott – az Új Szellemi Front utáni helyzetben, általa is „provokálva”, a növekvő szélsőjobbaldali veszélyben, a vele szembeni intellektuális fellépés kötelezettségében fogant. (A költő Márciusi Front iránti érdeklődésének talán plusz személyes aktualitást, sőt nyomatókat adhatott az is, hogy a mozgalommá szerveződés ugrópontja a József

¹³ Nem szeretném megterhelni az olvasót az ebben a bekezdésben jelzett – mégiscsak – „mellékes” témakörökhöz kapcsolható friss kutatási eredmények terjedős bibliográfiai hivatkozásaival.

¹⁴ TVERDOTA György előadása a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2012. április 27-én.

¹⁵ JÓZSEF Attila, *Reform-toborzó*, Esti Kurír, 1935, május 5., 5; UÓ., „Új Szellemi Front”, Szocializmus, 1935/5, 198–204 = J. A. *összes művei. Cikkekek, tanulmányok, vázlatok*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1958, III, 155–166. – A SZABOLCSI Miklós szerkesztette kötet tartalmazza az Új Szellemi Front korabeli sajtóvitáját is: I. m. 376–408.

Attilához érzelmileg is közel álló *Makón* 1937. február 28-án tartott Válasz-est volt. Október 3–4-én volt a Márciusi Front elhíresült makói találkozója is – erre a költő írásban már nem reflektált, de tudhatott róla. Egyébként a költő halála után szintén Makó ihlette barátja, Fejtő Ferenc radikális publicisztikai írását,¹⁶ amely miatt emigrálnia kellett;¹⁷ s Makón alakult meg 1939. június 29-én a Nemzeti Pártya (is.)

Prózai írásai, hagyatéki iratai között *több hiteles dokumentuma* van József Attila és a Márciusi Front kapcsolatának. Az első egy rövid, 1937. áprilisi szerkesztőségi kommuniké a Szép Szóban, amelynek megtalált kézírata kétségtelenné teszi József Attila szerzőségét. A szöveg egyértelműen támogató jellegű: „Az Egyetemi Kör március 15-i gyűlésén elfogadott 12 pont a mi véleményünk szerint is alkalmas arra, hogy a magyar ifjúságot a haladás szolgálatába állítsa. Azok a bátor fiatal emberek, akik e mozgalomban részt vesznek, meleg rokonszenvet és támogatást érdemelnek.”¹⁸ Az 1958-as kiadású kritikai kiadás jegyzetében Szabolcsi Miklós nem tartja kizártnak, hogy a fenti kétsoros mellett kinyomtatott, „*Balmazújváros*” című másik jegyzet is a költőtől származik. Bár ennek nincs meg az autorizációt lehetővé tevő kézírata, mondanivalója és József Attilának a Veres Péter iránti – több dokumentummal is igazolható – tisztelete és szeretete akár valószínűsíthető is szerzőségét: „Az üldözésről, amely több író társunkat az utóbbi napokban érte, megdöbbenéssel szereztünk tudomást. A lapzárta miatt e számunkban már nem foglalkozhatunk bővebben az esetekkel. Véleményünk szerint a magyar irodalom összes szerveinek egyetemlegesen kellene megmozdulniuk az ilyen jelenségek kiküszöbölése és az írói szabadság biztosítása végett.”¹⁹

A második hiteles dokumentum egy *kézíratként* fennmaradt írás ugyanezen napokból: „Erre a múzeumi gyűlésre én nem mentem el. Nem mentem el, bár talán szívesen meghallgattam volna Féja Gézának, ennek a lobogótűző igehirdetőnek (új könyve ennek mutatja), magyarán szólva fanatikus propagandistának fölhevült szavait és nem tartottam Kovács Imrétől sem. Főszónoknak azonban Zilahy Lajos ígérek – s vajon érdemesnek gondolhattam-e, hogy az új szellemi front Führe-
rének valótlán eszméihez csínt és tüzet adjak a lelkemben személyes jelenlétemmel?”²⁰ A harmadik dokumentum egy rövid, a Petőfi Irodalmi Múzeumban található kézíratos fölvezető kopf, amelyik a Márciusi Front 12 pontjának közlését vezette volna be. Szövege (az eredeti helyesírás szerint): „Az »Uj szellemi fronttók« a

¹⁶ FEJTŐ Ferenc, *Makói beszélgetés*, Népszava, 1938, február 13., 11–12.

¹⁷ AGÁRDI Péter, *Értékvend és kritika*, i. m., 80–88.

¹⁸ „*Márciusi Front*”, Szép Szó, 1937. április–május, 296. = JÓZSEF Attila *összes művei*, i. m., III, 188, illetve 420. Az utóbbi oldalon található jegyzet hibásan a Szép Szó július–augusztusi számára hivatkozik.

¹⁹ *I. m.*, 420.

²⁰ JÓZSEF Attila, [*Erre a múzeumi gyűlésre...*] = *J. A. összes tanulmánya és cikke. Szövegek 1930–1937*, főszerk. HORVÁTH Iván, szerk. FUCHS Anna, s. a. r. BOGNÁR Péter, BUDA Borbála Sára, DEVESCOVI Balázs, GOLDEN Dániel, programozó KIRÁLY Péter, Bp., ELTE, 2012 = <http://textus.elte.hu/ja/textus-55.html#d1e16367>. [2012. 10. 10.] – A SZABOLCSI Miklós szerkesztette 1958-as JÓZSEF ATTILA *összes művei*, III című kötetben az „új könyve” helyett „új köre” szerepel: 274, illetve 456.

»márciusi frontig«. 1937. március 15-én a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében egybegyűlt fiatal emberek sokasága között a következő röplapot osztogatták:²¹

Negyedik dokumentumként szintén egy kéziratos töredéket említek. Lengyel András birtokában van egy, Cserépfalvi Imrétől fénymásolatban kapott, József Attila autográf kéziratának tekinthető szövegtöredék, ami még nem szerepel az internetes szövegkiadásban, adatbázisban.²² Ez a dokumentum így hangzik:

Akkoriban az a gyanú fészkelődött a szívembe kényelmetlenül, hogy az új szellemi frontba gyengelelkű törtető álltak össze s e gyengelelkű törtető éppen társaink, költők és írók, vagyis olyan férfiak, akik velünk együtt majd a mai magyar szellem fontos alakjaként jelennek »majd« meg [sic!] a jövő szeme előtt. Gyengelelkűeknek gondoltam őket, mert úgy látszott, hogy múltjukból emelt talapatuk a kormányelnök feketekávéjának gőzében majdnem zajtalanul omlik össze.

Lengyel szerint ez a – szintén az Új Szellemi Frontra visszautaló, csípős – mondat a Márciusi Fronthoz kapcsolódó valamelyik (a fentiekben idézett) töredék-jegyzethez készülhetett fogalmazványként: „»akkori« álláspontját a *gyanú* körébe utalja, s nyelvi-grammatikailag többször is utal rá néhány soros szövegében, hogy korábbi véleménye nem volt föltétlenül megalapozott, helyes: a megbírált írókat pl. gyengelelkűnek *gondolta*, s presztízsiük összeomlásáról is csak mint látszatról szolt.”²³ Igen, teszem hozzá: tartalmilag és stílusban is illeszkedik a második szövegtöredékhez, valamint az alábbi, ötödik dokumentumhoz.

A költő és a Márciusi Front kapcsolatának legterjedelmesebb, ötödik írott bizonyítéka József Attila közismert – először egy csehszlovákiai magyar lapban megjelent – írása, pontosabban nyilatkozata, a *Van-e szociológiai indokltsága az új népies iránynak?*, amelyik meglehetősen közismert ahhoz, hogy ismertetni s idézni kelljen.²⁴ Évtizedek óta értelmezési eszmecserék tárgya ez az írás még a József Attila-hívek között is, nem beszélve a „népies” pólus felől érkező kritikákról, amelyek az urbanus tábor, a Szép Szó körét eleve a nemzeti sorskérdésekkel, a paraszt- és a földkérdéssel szembeni doktriner érdektelenségben marasztalják el. Nem mintha vitacikkeiben eleve s mindig „igaza kell legyen” a klasszikus költőnek, számos esetben „fogott mellé”, feszítette a végletekig érveit, esetenként meghökkentő módon szubjektivizálta, illetve pánszexualizálta a tárgyias, filozófiai vagy közgazdasági témákat (de a Márciusi Frontról és a népi ideológiáról írva: nem), miközben zseniális gondolatai és maradandó absztrakciói is jócskán születtek.

Ki róhatná föl azonban 75 év múltán József Attilának, hogy polemikus hevülettel foglalkozik ezekkel az eseményekkel? Zilahy lefűhrerezése kétségtelenül túlzó és bántó megfogalmazás, pláne, hogy ez a minősítés *azelőtt* fogalmazódhatott meg a

²¹ *I. m.* = <http://textus.elte.hu/ja/textus-54.html#d1e16349> [2012. 10. 10.]

²² LENGYEL András, *Adatok József Attila életrajzához. Cikkterv a Márciusi Fronthoz* = L. A., *Útkeresések*, Bp., Magvető, 1990, 182–184. – Köszönöm CSÓKÁS Máté figyelemfelhívását erre a dokumentumra, illetve LENGYEL András e publikációjára.

²³ *Uo.*

²⁴ Magyar Nap, 1937. július 26, és Szép Szó 1937. szeptember = JÓZSEF ATTILA *összes művei*, i. m., III, 192–193, 420–421.

költő tollán (kéziratban is maradt), hogy ismert lett volna számára az egyébként konzervatív polgári író ez alkalommal tisztességes kiállása, előadásának bátor, demokratikus érzületű (bár persze vitatható) szövege. Alig két évvel a balsikerű Új Szellemi Front, a Gömbös-kaland után jogos volt József Attila 1937. tavaszi bizalmatlansága az akkori kezdeményezés ceremóniamesterével szemben, annak idején maga is vitatkozott Zilahyval s az akkori csapdába belelépett írókkal. Zilahy ugyan 1935-ben sem volt hitlerista, de az azért meghökkentő (ha nem is példa nélküli), hogy a magyar szellemi elit elé állítandó pozitív analógiaként, követendő mintaként utalt Hitlernek és Mussolininak a saját nemzeti értelmiségét táborba szervező képességére: „a nemzet életének színvonalban is az a magas rétege, amelyet a külföldi reformmozgalmak, akár a fasizmust, akár a hitlerizmust nézzük, siettek megszerezni a maguk szolgálatára”.²⁵

1935-ben, az Új Szellemi Front idején Gömbösre tett a népi írók jelentős része, 1938 derekától viszont – a Márciusi Front fölbomlása után, illetve éppen e szétesés egyik okaként – Imrédy Bélára; tehát József Attila 1935–1937-ben joggal óvott a nép-fogalom tisztázatlanságának veszélyes következményeitől. Persze számos okkal függ össze ez a „jobbról balra”, majd „balról jobbra” érzékelhető oda-visszaváltás. A gondolati zavarosság és veszélyesség, a *nemzeti narratíva eltorzultsága* ott volt már Zilahy 1935-ös írásában vagy például Németh László, Féja Géza, Veres Péter s mások ekkori vagy későbbi világképében. A magyarság etnikai, kulturális és területi védelmét, „faji” identitását, az „idegenekkel” szembeni megerősítését tekintették mindennél előbbre valóknak 1935 körül, majd 1938-tól, s ezt a törekvést elválasztották a belső demokrácia, a polgári jogegyenlőség és a modernizáció követelményeitől, valamint a nemzetileg is sorskérdésnek tekintendő antifasizmustól; sőt olykor szembe is állították vele. Így vált a népi írók egyik irányzata számára hangosan vagy hallgatólagosan elfogadhatóvá a revízió Hitlertől kapott esélye és a „zsidókérdés” kirekesztő megoldásának „feszültség-levezetőként”, „szociális reformként”, „antikapitalizmusként” való manipulálása. Sőt: válhatott mindez jelentős tömegek számára is végzetes önáltatássá és tragikus országvesztéssé. Tény, hogy mindezt elsősorban a korszak horthysta uralkodó elitje a felelős. Ugyanakkor a földműves rétegek és a népi-paraszti értelmiség egy része, valamint a megürült állásokban, a „zsidó javakban” reménykedő kispolgári tömegek mellett „sikerült” a városi proletariátus egy részét is manipulálniuk, miként ezt az 1939-es választásokon elért látványos szélsőjobboldali előretörés mutatja. Nem urbánus túlérzékenység és nem is elsősorban irodalom-közéleti, szociometriai csoportlojalitás motiválta tehát József Attila kritikáját és bizalmatlanságát, hanem *a jól felismert pillanatnyi és történelmi helyzet*, amely plebejus–demokratikus–antifasiszta nemzeti összefogást s nem a revíziós ideológiának és politikának alárendelt faji-etnikai összetartást követelt volna.

A *nemzet* fogalma, a *nemzeti egység* értelmezése, a „társadalmi megközelítés” (osztálytagoltságok) és a „nemzeti-kulturális-nyelvi” szempont viszonya, fölé- és aláren-

²⁵ ZILAHY Lajos, *Új Szellemi Frontot!*, Pesti Napló, 1935. április 14., 15 = JÓZSEF ATTILA *összes művei*, i. m., III, 378–380.

deltségük az 1920-as évek vége óta foglalkoztatta József Attilát, nem kevésbé éppen a költészet szempontjából. Hangsúlyai, olykor szentenciaszerű általánosításai változtak az évek során, kommunista időszakában a mereven osztályharcos megközelítés is hatott rá. A *Nemzetiség és gondolkodás* című, 1930 végén vagy 1931 elején keletkezett kéziratban maradt töredéke mindazonáltal például – ahogy ezt Tverdota György elemzi²⁶ – a két szempont egyeztetésére tesz rokonszenves kísérletet: „nemzetiségi elv és társadalmi eszme nem acsarkodnak egymásra, megoldásuk a valóságos életben egybeesik. Mert nemzetiség és társadalmiság csak más és más mozzanata a közösségnek. De éppen ezért, aki akár egyikét, akár másikat utasítja vissza, az megtagadja egyben a közösséget is, éppen a valóságot. [...] Mégis lépten-nyomon láthatjuk, hogy e két társeszmét egymás ellen próbálják kijátszani.”²⁷

Ez az egyeztetési kísérlet végigkíséri József Attila egész pályáját, s ez realizálódik a népi mozgalommal kapcsolatos 1935–1937 körüli állásfoglalásaiban is, amelyek már – ha van is bennük olykor „túlzó” polemikus hangsúly – semmiképpen sem a nemzeti kérdést, a magyar identitást lebecsülő, azt doktriner módon az osztályszemlélet és -elkötelezettség alá rendelő „balos” felfogásra vallanak. A *Van-e szociológiai indoklása az új népies iránynak?* című írásában, valamint szenvedélyes patrióta költészetében végképp nem. József Attila ezekben már nem kétpólusúan, dualisztikusan, nem egymás melletti, „összeegyeztető” szempontokként (s végképp nem a konzervatív–tekintélyelvű, hierarchikus és államcentrikus módon felfogott „nemzet” jegyében) értelmezte a *nemzetet* és a *társadalmat*: az előbbit és főleg a *házát* ő elsősorban társadalmi szerkezetének, belső emancipáltságának, kulturáltságának, életminőségének állapota felől élte meg és vizsgálta. Tudható: a két közösségi alakzat viszonya évszázadok óta – mindmáig – történelemelméleti, tudásszociológiai és ideológiai-politikai viták tárgya, a baloldali gondolkodáson belül is. Ezek a megfontolások és tépelődések, gyakorlati és teoretikus válaszkísérletek különös erővel – de markánsan eltérő válaszokat involválva – fogalmazódtak meg és intézményesültek a Trianon utáni magyar társadalomban és kultúrában. Ott hatottak a költőben is, annál is inkább, mivel az anyanyelv művészeként a „nemzeti” az ő számára speciális ihletet és médiumot jelentett. Mindazonáltal József Attilának a 30-as évek közepétől újraerősödő *nemzeti élménye* – mondhatni – szociális és nem etnikai jellegűvé strukturálódott. A nép, a parasztság sorsa, a népi kultúra iránti – láttuk: eredendő, de – újraerősödő érdeklődését igazolja az is, hogy József Attila éppen 1936–1937-ben veszi föl a kapcsolatot Bartók Bélával és Móricz Zsigmonddal.

Történelmi távlatból azért két kritikai szempontot fölvetnék a *Van-e szociológiai indoklása az új népies iránynak?* című tanulmányával kapcsolatban. Az egyik: az eleve polemikus célú írás feltűnő – bár József Attilától olykor nem idegen – doktrinerséggel kéri számon az írók és szociográfusok művein a „nép” korszerű szocioló-

²⁶ TVERDOTA György, *József Attila marxista fordulata*, i. m.

²⁷ JÓZSEF Attila, *Nemzetiség és gondolkodás = József Attila összes tanulmánya és cikke*, i. m., <http://textus.elte.hu/ja/textus-02.html#d1e604> [2012. 10. 10]

giai fogalmát, s eleve romantikusnak minősíti a náluk gyakori használatát.²⁸ Elméleti merevségre és kicsinyes szőrszálhasogatásra vall, ahogy a költő nem akarja tudni, belátni: a fogalomnak társadalompolitikailag és ideológiailag feltétlenül van relevanciája a 30-as évek félféudális társadalmában – méghozzá progresszív, sőt ezen belül *baloldali relevanciája*; ő maga is használta korábbi, illetve más ekkori írásaiban. Ezen a tényen és tradíción az sem változtat, ha a fogalom túlzottan nyitott, metaforikus értelmezése *az ottani és akkori kontextusban* valóban lehetővé teszi – s tette is, méghozzá borzalmas következményekkel – a „nép” *rasszista*, „*völkisch*” konnotációját, sőt szemantikáját, amit teljes joggal tett szóvá József Attila. A másik utólagos aggályom egy hiányra vonatkozik: tanulmányában ott és akkor nem méltatta átfogóan a népiek, Kovács Imréék, Szabó Zoltánék, Féja Gézáék, Erdei Ferencék írói és felelős szociográfiai teljesítményét, s nem állt ki az üldözött, a bíróság elé citált bátor írástudók mellett. Igaz: megtette ezt a Szép Szó több más publikációja.

A két fölvetett aggály ellenére a lényeg mégiscsak az, hogy József Attila támogatta a Márciusi Front 1937. március 15-i programpontjainak demokratikus lényegét, sőt azonosult velük. Küzdelmükben – az ideológiai fenntartások mellett is – *expressis verbis* a szerepvállaló írók *fegyverbarátjának* tekintette magát, s a francia népfront mintájára együttműködést akart–remélt velük. A tanulmány által kiélezett vita elméleti-szociológiai lényege és történeti igazsága pedig (ha nem is feltétlenül pontosan artikulált és részletezett módon) az volt, hogy József Attila *nemzet- és népfogalmának* középpontjában nem elsősorban a területileg, „külsőleg” szétszabdalt, hanem a félféudális–tőkés osztályszerkezet miatt tragikusan megosztott *nemzet belső, demokratikus integráltságának követelménye* és *modernizációs szükséglete* állt. Nem bagatellizálta a Trianon-szindrómát, a nemzeti nyelv és tradíció jelentőségét, de „átstrukturálta”, átértelmezte az *etnikai–területi–kulturális–historiai* karakterű, múltba révedő – paraszti fajmitológiát sem nélkülöző – sérelmi felfogású nemzetértelmezést. S azt is jól érzékelt a költő, hogy ez utóbbi típusú nemzetfelfogás, ha plebejus, ha olykor egyenesen osztályharcos felhanggal is, de világgépi-logikai szerkezetében bizony több ponton érintkezett a népi írók által egyébként élesen elítélt úri nacionalizmussal, a kurzus úgynevezett hivatalos keresztény-nemzeti ideológiájával. Emancipatorikus és nem etnikai nemzetfelfogásának megfelelően József Attila egy olyan *népi arcvonalban* reménykedett, „mely a népi érzés hagyományát a mai tudományos észleletek alapján gyakorlati (szabadság-védelmi és gazdasági-szociális) tartalommal telíti”.²⁹

A költő aggálya sajnos igazolódott, optimista szcenáriója viszont alig: a népiek elasztikus, sokfelé nyitott nép- és nemzetfogalma 1938 nyarától némelyiküknél egyre több vegyértékkel kezdett kötni a szélsőjobbra sodródó horthysta uralkodó elit (tisztelet a kivételeknek) nemzet- és népfogalmához, a nemzeti identitás tengelyébe behúzott antiszemitizmushoz és az irredentizmushoz.³⁰ Nem tudom tehát egyetértéssel olvasni a *Van-e szociológiai indoklottsága az új népies iránynak?* legfrissebb értékelé-

²⁸ Lásd erről NÉMEDI Dénes, *A népi szociográfia 1930–1938*, Bp., Gondolat, 1985, 93.

²⁹ JÓZSEF Attila, *Van-e szociológiai indoklottsága az új népies iránynak?* = *J. A. összes művei*, i. m., III, 192.

³⁰ Lásd erről SZALAI Pál, *A népi–urbánus ellentét történetéhez* [1986], i. m.

sét N. Horváth Bélánál: „A »logikájának« marxista szellemiségét öndefiníciószerűen hangsúlyozó költő kérérlhetetlen ideológiai ellenfélnek tűnik egykori »fegyverbarát-ival« szemben.”³¹ Féjához ott és akkor – idéztem – (ha kicsi iróniával is, de) pozitívan viszonyult; Féjának azonban, de ezt már a költő nem érte meg, hamarosan gyökeresen megváltozott a Márciusi Front idején vallott és deklarált plebejus demokratikus álláspontja. Az „egykori” jelző tehát 1938 nyara után relevánsként éppen hogy fordítva értendő. „Kérérlhetetlen” pedig nem József Attila volt, hanem az a világtörténelmi és magyar történelmi „logika”, amely választásra kényszerítette a progresszió egyéniségeit. Nem „antifaszizmus” és „nemzeti érdek”, nem „polgári” és „népi kultúra” között, ahogy a felszín mutatja, hanem egyik oldalról a szélsőjobb felé rohanó, a náciizmusban szövetséget találó irrendenta, antiszemita *nacionalizmus*, másik oldalról a demokratikus, antifaszista *patriotizmus* között. A többfelé nyitott etnikai alapú nemzetfelfogás belső útjai elváltak.

N. Horváth Béla így folytatja: József Attilát „a *Szép Szó*hoz a baloldaliság köti, Ignóus Pál, Hatvany Bertalan, Gáspár Zoltán liberalizmusától azonban távol áll marxizmusa. Azaz József Attila a *Szép Szó*ban is csak fegyvertárs, illetve a zseni, a menthetetlen pszichotikus barát.”³² Ellentmondást látok egyetlen mondaton belül: most akkor csak fegyvertárs József Attila, *avagy* – túl a (Lengyel András szavával)³³ „gründoló” szerepen – éppen a baloldali ideológia köti a költőt a folyóirat egészéhez? Szerintem a kettő együtt, szoros egységben működött: nem valamiféle steril marxizmus tartotta őt a Szép Szó táborában, hanem plebejus szellemű demokratikus antifaszizmusa, progresszív nemzetfelfogása, nyitott és modern kulturális világgépe. Ennek az ideológiai és gyakorlati törekvésnek elválaszthatatlan része, szükségszerű velejárója volt a szélsőjobb felé nyitott íróársakkal folytatott vita, amely vitának a szövetségesként való megnyerésük is a tétje volt. (Hogy milyen eredménnyel, az más kérdés.) Ugyanakkor ez a vita szervesen következett a lírikus önérzetesen vállalt modern marxizmusából is („aki tudományos szocialista iskolázottsággal szemlélődik irodalmi életünkben”; „én, aki társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját veszem irányadóul”); e világgép szakmai és humanista érveit felszabadítóan és szuverén módon hasznosította is.³⁴ Fejtő Ferenc 1947-es visszaemlékezése a pontos: „*Antifaszista népfront*: ez volt József Attila politikai eszméje, ez volt valamennyiünk gondolata, akik körülötte voltunk utolsó éveiben.”³⁵

Persze nem voltak teljesen egységesek a Szép Szó körének és a tágabb liberális tábornak az antifaszistái. Bibó István – a Borbándi Gyula monográfiájához fűzött részletes és igen figyelemre méltó (ha nem is minden mondatában pontos) megjegyzéseiben – azt írja:

³¹ N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája*, i. m., 329.

³² *Uo.*

³³ Lásd az 5. jegyzetet.

³⁴ JÓZSEF Attila, *Van-e szociológiai indoklása az új népies iránynak?*, i. m., 193.

³⁵ FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, Bp., Népszava, 1947 = FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, szerk. VALACHI Anna, Bp., Népszava – Papyrusz Book, 2005, 25. (Kiemelés az eredetiben.)

Az urbánusok által vallott szigorú humanizmus helyesen ítélte el a zsidó nagytőke zsidó jellegének kihangsúlyozását, valamint a zsidósággal mint egészszel szemben alkalmazott kritikai magatartást, amit a népiek egy bizonyos része magáévá tett. József Attilát, a *Ki a faluba* című röpirat szerzőjét³⁶ ez a szigorú humanizmus vitte az urbánusok táborába, nem valami proletárt, polgárt összefogó városi szolidaritás. Urbánusok tábora alatt értve ezúttal azt, hogy Ignótus Pállal együtt szerkesztette a Szép Szó című folyóiratot. Hozzá kell tennünk, hogy a népiek parasztkultusza már önmagában irritáló és gyanús volt az urbánusok számára, akik túlnyomó részben német vagy zsidó eredetű családokból származtak, és minden parasztkultusz mögött, sokszor teljesen alaptalanul,³⁷ a nemzetből való kirekesztésüket gyanították. Tulajdonképpen ez volt a tartalma és lényege, ennél több nemigen lehetett a nacionalizmus vádjának, ami annál inkább irreális a népi mozgalom tagjaival szemben, mert a két világháború közötti magyar nacionalizmus centrális jelenségétől, az irredenta agitációtól teljesen és tudatosan távol tartották magukat.³⁸ Hozzá kell tennem, hogy a népiek egészükben az ország és a nemzet életbe vágó problémáit sokkal reálisabban és sokkal behatóbban érzékelték, mint az urbánusok, akik között voltak politikailag erősen elkötelezett és teljesen érdektelen személyek, de az egész paraszti világtól teljességgel távol álltak, amit viszont ellenkező irányban a népiekről egyáltalán nem lehet elmondani a városi világgal szemben. Mindez természetesen nem vonatkozik József Attilára.³⁹

Sok értelmezővel szemben – véleményem szerint – korántsem csak vagy első-sorban az úgynevezett „zsidókérdésről” szólt a népi–urbánus vita, benne a Válasz és a Szép Szó konfliktusa: ennél jóval szélesebb volt e polemikus diskurzus erőtere.⁴⁰ Ez így van akkor is, ha a vitaláncolatot természetesen erősen átszötte ez a tematizáció, annál is inkább, mivel sok százezernyi magyar állampolgár számára ennek az „irodalmi”, azaz *virtuális* eszmecserének a gyakorlati-politikai, azaz *valóságos* „margóján” a jogfosztás, sőt az életben maradás volt a tét – az 1920-as numerus clausustól kezdve az 1938-tól hatályos zsidóellenes törvényeken át a holokauszt miatti magyar állami felelősségig.⁴¹

³⁶ Valójában társszerző volt Fábíán Dániel mellett; az utóbbtól eredetileg csak stilizálásra kapott megbízást a költő alaposan túlteljesítette [A. P. megjegyzése]; FÁBIÁN Dániel, JÓZSEF Attila, *Ki a faluba*, Bp., Bartha Miklós Társaság, 1930 = JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek*, szerk. HORVÁTH Iván és munkatársai, Bp., Osiris, 1995, I, 301–313; *Ua. Magyarizatok*, írta TVERDOTA György, II, 252–276.

³⁷ Elég gyakran bizony okkal, hiszen ez jellemezte már a népiek szellemi atyjának tekinthető SZABÓ Dezső 1919 és nagyjából 1925 közötti szépprózai és publicisztikai termését, a híres–hírhedt *Az elsodort falu* című regénnyel az élen. Maga BIBÓ is másképp, árnyaltabban látta ezt a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című híres, 1948-ban fogalmazott tanulmányában és az 1949-es kiegészítésben (*Válogatott tanulmányok*, vál. és szerk. HUSZÁR Tibor, VIDA István, Bp., Magvető, 1986, II, 621–809, 903–914.) [A. P. megjegyzése.]

³⁸ Ez az állítás 1938 derekától kezdve a népiek egyik, szélsőjobboldali utat választó szárnyára már nem áll. [A. P. megjegyzése.]

³⁹ BIBÓ István, *Levél Borbándi Gyulához*, [1978] = B. I., *Válogatott tanulmányok*, i. m., III, 323–324.

⁴⁰ Véleményemről a 7. sz. lábjegyzetben említettek mellett lásd: AGÁRDI Péter, *Válasz a népi–urbánus ellentétéről szóló körkérdésre*, Századvég, 1990/2, 144–146; UÓ., *Azzal kezdődött, hogy ők visszatűntek? A népi–urbánus vita dokumentumai, 1932–1947* (1991) = A. P., *Torlóidő múlt. József Attila és kortársai*, Bp., T-TWINS, 1995, 131–137.

⁴¹ A legfrissebb szakirodalomból lásd: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*, szerk. MOLNÁR Judit, Bp., Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011; Randolph L. BRAHAM, „Egy dicső nemzetkép érdekében”, RÉNYI Pál Dániel interjúja, Magyar Narancs, 2011. november 10., 8–11; KOMORÓCZY

Igaza van a méltatlanul elfeledett Bibó-tanítványnak, Szalai Pálnak: az úgynevezett urbánus írók némelyike, illetve egyes írásaik megítélésekor (József Attilát nem sorolja közéjük) habitusuk, érvelési taktikájuk, „érzékletlenségük a népi mozgalom legbaloldalibb önkifejeződésével, a Márciusi *Front*tal szemben” erősíthette (ha nem igazolta is) a „zsidó érdek- és fajvédelem” mégoly torz vádját. Viszont „legkésebb az 1938-as *Kristallnacht* után bűnösök voltak mindazok a népiesek, akik – ha nem is azonosultak a nemzetiszocializmussal – bármilyen formában »zsidókérdést« emlegettek.”⁴² Ha szabad leegyszerűsítően és történelmietlenül moralizálni, hozzátenném: mindkét fél „hibás” persze, a népiesek és az urbánusok is; de korántsem egyforma a felelősség. Nem József Attilán, nem elsősorban az urbánusokon múltott tehát, hogy a *plebejus nemzeti* tartalmú – legalább kulturális, szellemi platformú – *antiborhysta és antifasiszta demokratikus szövetség* (amelynek a Márciusi Front és a Szép Szó együtt lehetett volna a bázisa) csak rövid ideig tartott. Történelmileg igazolódott József Attila 1935-ös, még az Új Szellemi Front kapcsán megfogalmazott előrejelzése: „A nép majd újból ráeszmélhet a fasizmus és hitlerizmus tenger tanulságai után a maga csalódottságán, becsapottságán arra, hogy minden erejével a demokráciáért, önnön szabadságáért és érvényesüléséért *kell küzdenie, mert a mai polgári értelmiség nem is ismeri, nem is érti a dolgozó népnek, a termelésnek, egyszóval annak a társadalomnak problémáit, amelyben él*.”⁴³ Vagyis a költő szerint ez a korszerű, a hazamentő nemzetfelfogás sine qua nonja. A fentiekben vitatkoztam N. Horváth Béla egy értelmező tételsorával, viszont teljesen egyetérték 2012-es írásának az idézett 1935-ös József Attila-i negatív scenáriót fájdalmasan visszaigazoló értékelésével: „Sajnos József Attila szavait is igazolta a történelem; a fasizmus és hitlerizmus okozta tengernyi szenvedésen, pusztításon keresztül.”⁴⁴ Azt már én teszem hozzá: a Márciusi Front történetének rövidege, a mozgalom sok belső és külső okra visszavezethető szétesése további érvek mellett. 77 év múltán különösen megrázó olvasni–újraolvasni ezeket az 1935-ös József Attila-i sorokat: mintha a 21. század elején újra ezt a „ráeszmélési” kockázatot élnék meg; mintha ismét csak nem tanulnánk saját múltunkból.

Géza, *A zsidók története Magyarországon*, Pozsony, Kalligram, 2012, I–II; KARSAI László, *Érvek a Horthy-szobor mellett*, előadás a *Múltunk a jövőnk? Eltűnt kultuszok nyomában* című konferencián 2012. június 27-én, *Mozgó Világ*, 2012/8–9, 45–60.

⁴² SZALAI Pál, *Zsolt Béla publicisztikája* [utószó] = ZSOLT Béla, *A végzetes toll*, vál. és szerk. BOZÓKI András, Bp., Nyilvánosság Klub – Századvég, 1992, 380–394.

⁴³ JÓZSEF Attila, „*Új Szellemi Front*”, *Szocializmus*, 1935/5, 198–204 = *J. A. összes művei*, i. m., III, 155–166. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁴ N. HORVÁTH Béla, *József Attila a népi–urbánus vitában*. „*Új szellemi front*” = *Egy közép-európai értelmiségi napjainkban. Tverdota György 65. születésnapjára*, szerk., ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, GINTLI Tibor, VERES András, Bp., ELTE BTK, 2012, 92.

Amit a költő *Van-e szociológiai indoklása az új népies iránynak?* című írásából hiányolhatunk, tudniillik a „nép” helyzetének plasztikus, sőt drámai ábrázolását, a népi írók szociográfiáinak alapos méltatását és a Márciusi Front üldözött képviselői melletti szolidaritást, az lírai teljességben ott olvasható József Attila verseiben, mindenekelőtt a *Hazám* című szonettciklusban. A költemény 1937. május 13. és 19. között született, a Fejtő Ferenc szerkesztette *Mi a magyar most?* című tematikus Szép Szó-összeállítás élén áll.⁴⁵ Elkészüléséről számos visszaemlékezés szól; értelmezéséről, eszmei és poétikai értékeiről, utalásainak forrásairól tengernyi elemzés olvasható, ehelyütt még bibliográfiai számbavételük sem lehetséges. Összefoglaló, mások elemzéseire is korrekten hivatkozó értékelésében Szabolcsi Miklós így fogalmaz: „A *Hazám* József Attila egyik legtényszerűbb, látletszerű, szinte szociográfiai verse. Mintha ezúttal Illyés Gyula ekkori verseivel és egyúttal a »falukutatók«, tehát Féja Géza, Szabó Zoltán, Kovács Imre műveivel is kívánt volna versenyre kelni. Mindenesetre: a kor eseményei, vitái, tudósításai közvetlenül is megjelennek versében.”⁴⁶ Magam nem elsősorban versenyt olvasok ki József Attila költeményéből, hanem *rokon* és *szövetséges* világgépet, illetve tudatos rájátszást a szociográfiákra, azaz egy sajátos *intertextualitást*. Igaz: talán nem megalapozatlanok azok a korabeli s későbbi feltételezések, hogy a költemény – miközben *A puszták népe* egyes motívumaira is épít – egyúttal valamiféle burkolt vita is lenne Illyés Gyulával, akivel ekkorra több vonatkozásban is megromlott József Attila viszonya, miként ezt verseik célzásai is bizonyítják; de ezt itt aligha van módom tárgyalni, még kevésbé kibontani. (Az külön érdekesség, hogy Illyés Gyula nem volt tagja a Márciusi Front szűkebb alapítói és vezetői-szervezői körének, bár több rendezvényen és háttérvitán részt vett.) A *Hazám* referenciális vonatkozásban lényegileg mégiscsak ugyanazt a szigorúan kritikus társadalomképet sűríti – magasrendű poétikai stilizáltsággal – szonetté, ami a Márciusi Front indulásáé volt.

A Kovács Imre és a kommunista Donáth Ferenc által szerkesztett, az előbbi által felolvasott *12 pont*, Féja Géza és Zilahy Lajos múzeumkerti beszédeinek, továbbá az addig megjelent falukutató szociográfiáknak a summája képezi e társadalomkép nyersanyagát. Persze e valóságismerethez József Attilának nem feltétlenül volt szüksége olvasmányokra; ő maga nagyon is ismerte a *nemzeti nyomort*, az első szonett mellbevágó – azóta toposzá rögzült – költői képét. Mégis: tudatos a versbeli kapcsolódás a friss 1936–1937-es eseményekhez és irodalmi élményekhez, tehát nem túlzás azt állítani, hogy a *Hazám* képzetkince, szociofotója mintegy *közös nevező* József Attila és folyóirata, illetve a népi írók akkor baloldali képviselői és a Márciusi

⁴⁵ *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről*, Szép Szó, 1937, 14–15, IV/II, 4–5. A vers a 3–10. oldalakon található. A gyűjtemény újrakiadása FEJTŐ Ferenc utószavával (de sok szerkesztési hibával): Bp., Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, 1990.

⁴⁶ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*, Bp., Akadémiai, 1998, 811–820, ezen belül 816.

Front között. Számos egyéb bizonyíték mellett ott van például a versben az üldözött Veres Péterrel való egyértelmű szolidaritás. A 3. szonett 5–8. sorának első változata megnevezi őt: „De férfit, mint a Veres Pétert, / ki gondra bátor és okos / és nem szorongva fal be ételt, / a közigazgatás botoz”. Ebből lett az általánosabb, retorikailag és poétikailag találóbb végleges versszak: „S a gondra bátor, okos férfit, / ki védte menthetetlen honát, / mint állatot terelni értik, / hogy válasszon bölcs honatyát”. A 7. szonett 9–11. sora pedig a kéziratban először így hangzott: „Szólj a csendőrré, Veres Pétert, / és mást se verjen”; míg a publikált változat – miként a 3. szonettben is – megemelve, sűrítetten, átpoetizáltabban, magasabb absztrakciós szinten mutatja föl ezt az elkötelezettséget: „A dtál földmívest a tengernek, / adj emberséget az embernek. / Adj magyarságot a magyarnak”.⁴⁷ Mindezen túl a szonettciklus képei, metaforái, tárgyi utalásai szinte konkrétan céloznak Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Szabó Zoltán s mások írásaira, ahogy ezt az alapos kutatások kiderítették. Ám korántsem csupán a nemzeti nyomor szociografikus erejű költői felmutatása a vers, hanem egyúttal *önkritikus* „nemzetkarakterológia” is.

A szonettciklus *etikai referenciáiról* ez idáig alig esett szó az elemzésekben, pedig csupán ezekkel együtt „igaz” a remekmű szociografikus panorámája, fájdalmas szépsége, költői jelentése. Miközben ugyanis döbbenetes látképet nyújt a korabeli magyar valóságról, a nem romantizált „nép”-ről, az egyes társadalmi rétegekről, drámai szituációkról és konfliktusokról, feltűnően gyakran utal József Attila a magyar mentalitásra, de legalább is jelentős rétegek tipikus *alattvalói* beidegződéseire. Felvillan a *parancs* utáni megalázkodásra hajlamos attitűd, a *sunyítás*, a szorongás és a csodavárás kettős lelkülete, a tett helyetti *káromkodás* és minden egyéb pótcselekvés. A szociális kiszolgáltatottság, a félféudális elnyomás, a nemzet fogyása, a népegészségügyi bajok, a tragédiák mellett a *lelki restség*, a *kolomp* utáni vak *tántorgás*, a *fröccs* és a *cukros ételekről álmodozás*, a *kölcsönös rettegés* és a *követelni nem serény* habitus, a *hol lehet altiszt*, *azt kutatja* minimalista ambíciója és öncsaló életprogramja is nemzeti tulajdonság, azaz a nemzeti nyomor szindrómája. Bizony hiányoznak innét a szabad, öntudatos plebejus cselekvés büszke történelmi képei és lírai tapasztalatai, még ha József Attila itt nem ostorozza is e magatartásért a népet (mint Petőfi, Arany vagy Ady Endre tette), hiszen évszázadok óta kell elszünetnie az erőszakot és az elnyomást. A nép fia, aki „ezer éve, / magával kötve, mint a kéve, / sunyít vagy parancsot követ” a 20. századba érkezve immár nyílt szavazásra van „szocializálva”. Az „önmagával megkötött kéve” metaforájának előképe – talán tudatos, már-már posztmodern intertextuális rájátszásként – Tompa Mihály *A gólyához* című (1850) tragikus nemzeti elégiája („Mint oldott kéve, széthull nemzetünk...!”),⁴⁸ de egyúttal utalás lehet a Szép Szóval rivális Választ főszerkesztő és a Márciusi Frontban is aktív Sárközi György 1931-es, *Mint oldott kéve* című regényére is. Eltérően József Attila 1935–1937-es több nagyversétől, például az *Emberektől*, a *Levegőt!*-től, a *Márciustól*, a *Világosítsd föl*-től, amelyekben az elnyomottak sunyító habitusa szigorú morális meg-

⁴⁷ JÓZSEF Attila *összes versei. Kritikai kiadás*, szerk. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2005², II, 450–457, III, 244–246.

⁴⁸ Köszönöm RIGÓ Béla erre való emlékeztetését.

ítélés, már-már bűnként ostromozás tárgya lesz,⁴⁹ a *Hazám*ban nem szigorú, vádoló retorikájú morális ítélkezés jellemzi József Attila költői beszédmódjára. Még a *bűn* is *sivár* itt, nyomorúságos, aminek paradoxonát az enjambement is kiemeli. A szonettciklus tehát inkább – finom iróniával átszótt – gyötrelmes történelmi és szociálpszichológiai jellemzés, szeretettelien is kritikus „nemzetkarakterológiai” bizonyítvány. Ezt a szociografikus és etikai tükörképet még ki is élesíti az *antiromantikus történelmi dimenzió*: többször is kimondatik az *ezer év*, a vers felezőpontja pedig történelemfilozófiai szentenciává emelkedik („Multunk mind össze van torlódva”). Mindezek után a költő csak rezignált, passzív, transzcendens, már-már deus ex machina típusú megváltásban tud s mer reménykedni („föl kéne szabadulni már”), jóllehet racionálisan tudja, hogy milyen társadalmi berendezkedésre lenne szükség. Hiszen vallott és hirdetett jövőképe a „hozzáértő, dolgozó / nép okos gyülekezetében / hányni-vetni meg száz bajunk” közösségi utópiája, amely a közvetlen, a részvételi demokrácia szép – de nem populista, hiszen a nép itt *hozzáértő!* – képzetkincsét metaforizálja.

A *Hazám*nak tehát nemcsak a szociológiai-szociográfiai referenciái gazdagok, hanem az etikai-„nemzetkarakterológiai” üzenetei is. Egy érzelmekkel teli, doktrinárségtől mentes, de önkritikus nemzettudat képeit szedi füzérbe itt a költő, egy olyan szenvedélyteli, *emancipációs* (s nem etnocentrikus–sérelemi–faji) *nemzetfelfogását*, amelyben a társadalmi lét és tudat állapota, a latifundiumok megmozdítása, a földosztás és a három millió koldus sorsának megoldása, a tömeges kizsákmányolás fölszámolása, az egyenlőtlenségek demokratikus csökkentése az alapvető sorskérdések. Vagyis József Attila átveszi a Márciusi Front legtöbb követelését, olykor még taktikai engedményeket is tesz egyes tisztázatlan fogalmaknak, jelszavaknak, hogy aztán ezt az erős nemzeti élményt – látens lírai polémiaiban – az etnikai, sőt „faji” konnotáció helyett súlyos társadalmi tartalommal töltsse föl. Három példát is említhetünk erre. Az első szonett záró sorának *nemzeti nyomor*-képe szokatlan, dacos szókapcsolat, szinte oximoron a kor tipikusan túlretorizált ünnepélyes vagy sérelemi diskurzusaihoz képest. A József Attila verseiben s prózájában a 30-as évek elejétől már vitatott *faj* szót látszólag elfogadva a 2. szonett végén éppen fajunk pusztítását rója föl a faji-nemzeti demagógiától hangos, „az erőszak bűvöletében” élő „sok törvényhozó”-nak. A *magyarságot*, a nemzeti identitást pedig – szemben a hungarizmus fasisztoid, a revízió érdekében Hitlerrel is szövetkező ideológiájával – éppen a német, azaz a náci gyarmatosítással szembeni humánus kiállásként definiálja.⁵⁰ József Attila szerint az így értelmezett sorskérdések megoldásától függ az ezer éves történelmi folytonosság megőrzése, a nemzethalál elkerülése, a magyarság emelkedése is.

Ez a költői ihletként felsikoltó politikai és intellektuális meggyőződés hívja elő a 7. szonett *mégisét* („S mégis, magyarnak számkivetve”), a Vörösmartyra, Petőfire,

⁴⁹ Lásd erről legújabbban: TVERDOTA György, *Zord bűnös vagyok, azt hiszem. József Attila kései költészete*, Pécs, PTE – Pro Pannonia, 2010, 198–200.

⁵⁰ Ezekre a lírai–fogalmi polémiaikra is RIGÓ Béla hívta föl e figyelmemet.

Adyra is alludáló szenvedélyes patrióta vallomást („édes Hazám, fogadj szívedbe”). Ha a költő mást nem kötelezhet–mozgósíthat is cselekvésre, sokértelmű (társadalmi, politikai, függetlenségi, szociálpszichológiai) „fölszabadulást” vizionál, ami szintén közös nevező a népiekkel. S ennek érdekében „legalább” önmagától mint értelmiségitől, mint írótól megköveteli az igazmondást, a szabad tollforgatást, ami maga is nemzeti érdekű cselekvés. A 7. szonett hetedik sora („szólj ügyeszedre”), majd a harmadik és negyedik versszak egyes szám második személyű megszólítottja a versbeszéd retorikája szerint maga az *édes Hazza*. Ateista fohászában József Attila több programpont egymástól való elválaszthatatlanságát hirdeti: a megszemélyesített hazától a *szociális* (az újabb tömeges kivándorlást szükségtelenné tévő társadalompolitika), a *humanista* („adj emberséget az embernek”), a *nemzeti* („adj magyarságot a magyarnak”), az *antifasiszta-függetlenségi* („hogy mi ne legyünk német gyarmat”) és egyúttal a *művészi szabadságot* garantáló („Hadd írjak szépet, jót – nekem / add meg boldogabb énekem!”) küldetés egyszerre-teljesítését várja el. Ami egyúttal a haza *hűségese fia*vá fogadását is garantálná a költő számára.

Fülsértőnek tűnhet egy magas fokon poetizált költemény ihlető motívumainak, előzetes referenciáinak, recepció olvasatainak és asszociációs terének efféle kibontása, parafrázeálása (amit a fentiekben elkövettem): óhatatlanul „lehúzza” a lírai remekművet és a vulgarizáló jelentéstulajdonítás, a definitív eszmei mondanivaló kanonizálásának veszélyét idézheti föl. Ugyanakkor – ha árnyaltan tesszük – a *kontextuális megközelítés* alkalmazása éppen hogy nélkülözhetetlen az elemi szövegértéshez, továbbá a műnek az értő olvasás, a recepció révén kiteljesedő megalkotásához is. Nem helyettesítheti a poétikai, versesztétikai elemzést, de nem is állítható szembe vele: hozzájárulhat a mégoly polifonikus jelentés megértéséhez és a releváns értelmezési ajánlatokhoz. A műközpontúság nem érv a kontextualitás, a referenciák számbavétele és kibontása ellen; ahogy friss írásában Gintli Tibor is hangsúlyozza: „az irodalom kontextuális vizsgálata legalább olyan mértékben jogosult, mint a nyelvi megalkotottságra koncentrált megközelítés, s tartós elhanyagolása irodalomértésünk egyoldalúságához vezet”.⁵¹

A *Hazám* a társadalmi, etikai, nemzeti, politikai referenciák poétikailag szuverén megszüntetve-megőrzésének – tudományelméletileg, költészetesztetikailag is általánosítható⁵² – fenséges példája. Egyúttal a költő és a Szép Szó, illetve a Márciusi Front nagyjából egy évig eleven *közös programjának, plebejus és antifasiszta nemzetfelfogásának* is páratlan dokumentuma. Kiegészítője, sőt akár lírai korrekciója, de mindenképpen esztétikai hitelesítője József Attila idézett publicisztikai megnyilatko-

⁵¹ GINTLI Tibor, *Többet ér egy paradoxon, mint az igazság birtoklása*. KENYERES Zoltán, *Megtörtént szövegek, Esszék tanulmányok a 20. századi magyar irodalomról*, Tekintet, 2012/3, 154–159.

⁵² A referencialitás elméleti vitáihoz lásd TVERDOTA György, *A József Attila-kutatás dilemmái = Testet öltött érv. Az értekező József Attila*, szerk. TVERDOTA György, VERES András, Bp., Balassi, 2003, 195–213; UŐ., *Kerülő utak*, Kortárs, 2005/4, 57–68; VERES András, *A referencia védelmében = Az irodalomtörténet esélye. Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, Bp., Gondolat, 2004, 152–160; UŐ., *A József Attila-kutatás dilemmái = „Mint gondolatjel, vízszintes a tested”. Tanulmányok József Attiláról*, szerk., PRÁGAI Tamás, Bp., Kortárs – Mindentudás Egyeteme, 2005, 59–84, 205–214.

zásainak, vitáinak, közjük számítva a *Van-e szociológiai indokltsága az új népies irány-
nak?* című polemikus tanulmányát, a „nép” fogalmával kapcsolatos kifogását is.
Csak egyetlen példa a lírai korrekcióra: miközben a költő 1935-ben polemizált az
egyke-központú nemzetfelfogással,⁵³ a szonettciklus 2. darabjában az *egyke* magyar
tragikumta társadalmi, sőt szabadság-problémává szélesedik és nemesül.

Illyés Gyula, felidézve a költő és Németh Andor korabeli vitáját, *József Attila börtö-
ntöne* című, kéziratban maradt, 1970 körüli szövegében ezt írja a *Hazám*-ról: „a vers
»eszmei vonaláról« nem egy ellenvetése volt Németh Andornak. A »tisztázás« mégis
úgy alakult, hogy ő hátrált meg, s nem akármilyen fegyverei letételével erősítette
meg: ez a vers az akkori szellemi élet minden előretörő irányzatának költői összefo-
nása; annak sikerült tehát, aminek a költői eszközeit mindvégig tökélyel kezelő elme
tudatosan készítette: országos kinyilatkoztatásnak.”⁵⁴ De még érdekesebb Illyés saját
értékítélete, hiszen mégiscsak ő József Attila legilletékesebb „riválisa”, „vitapartne-
re” és „túlélője” a népi mozgalomból. A *Hazám* és a Márciusi Front demokratikus
világképe, nemzetfelfogása közötti rokonságot, szerves kapcsolatot a legegység-
telműbben Illyés mondta ki, még hozzá 1974 nyarán a *Népszabadság* hasábjain, híd-
építő, békítő szándékkal az újra kieleződő népi–urbánus vita, ezen belül Aczél
György „népi” előjelű megtámadása idején: „A két csatázó szomszédvár, a »népi«
Válasz és az »urbánus« *Szép Szó*? A népiek legelemibb, népgyűléseken hangoztathat-
ó pontjait ki foglalta halhatatlan szonett-sorozatba? A *Szép Szó* vezéralakja, József
Attila.”⁵⁵ Minden bőbeszédű érvelésnél többet mond itt Illyés a szocialista költő és
saját népi íróbarátai, a Márciusi Front egykori kapcsolatáról.

Születésük után 75 évvel mind a *Hazám*, mind a Márciusi Front szövegei kísérté-
tiesen frissek, jelentésteliek, elegendő utalni a mozgalom 1937. és 1938. márciusi *12*
pontjára, az 1937. október 3–4-i makói nyilatkozatra, illetve a József Attila-vers lírai
toposzokká, szállóigékké, friss referenciákká szétszóródott, folklorizálódott soraira
és képeire. E megfagyott alakzatok olvasatai, konnotációi, újrakontextualizálódásai
már a szociolingvisztika, a kortárs politikai diskurzus, a recepcióesztétika, illetve a
társadalom- és kultusztörténet illetékességébe tartoznak.⁵⁶ Csupán a legsűrűbben
idézt és profanizálódott képekre utalok: „háltak az uccán”, „a nemzeti nyomor”,
„mit bánja sok törvényhozó, / hogy mint pusztul el szép fajunk”, „cicáznak a szép
csendőrtollak”, „kitántorgott Amerikába / másfél millió emberünk”, „kuncog a kraj-
cár: ennyiért / dolgoztál, nem épp semmiért”, „fortélyos félelem igazgat” és a többi.

⁵³ JÓZSEF Attila, „Új Szellemi Front”, *Szocializmus*, 1935/5, 198–204 = *J. A. összes művei*, i. m., III, 155–
166.

⁵⁴ ILLYÉS Gyula *József Attiláról*, szerk., utószó DOMOKOS Máttyás, Bp., Nap, 2006, 49.

⁵⁵ ILLYÉS Gyula, *Egy vita vége és – eleje*, *Népszabadság*, 1974. július 21. = I. Gy., *Itt élned kell*, Bp., Szép-
irodalmi, 1976, II, 627. – József Attila és Illyés Gyula viszonyáról lásd: N. HORVÁTH Béla, *Két költőről*
= *In memoriam József Attila. Események*, vál., szerk. N. HORVÁTH Béla, Bp., Nap, 2004, 180–192. – Illyés és
Aczél György viszonyáról: AGÁRDI Péter, *Elmaradt hozzászólás Illyés Gyuláról* (1992), *Tekintet* 1993/1–2,
126–144; más címen, rövidítve: A. P., „...A multat be kell vallani”. *Nemzeti kultúra – baloldali tradíció*, Bp.,
Argumentum – Lukács Archívum, 2006, 101–123.

⁵⁶ Lásd erről AGÁRDI Péter, *József Attila, a közös íblet. Egy irodalmi centenáriumi tükre és anatómiája*, Bp.,
Napvilág, 2010; UÓ., *Alkalmi írás a József Attila-kultusz állásáról*, *Egyenlítő*, 2012/5, 44–50.

A *Himnusz*, a *Szózat*, a *Nemzeti dal* óta és az *Egy mondat a zsarnokságról* előtt – mindannyian „alkalmi versek” – nem volt költemény, amelyik ennyire beépült volna a magyar nemzeti identitásba, s ennyire friss, folyamatosan újra- és újratöltődő hívószavakkal, toposzokkal vált szinte profán bibliává és köznyelvvé. A költő saját életrajzi énjének és társadalmi tapasztalatainak, valamint a falukutatók progresszív szociográfiáinak az „ihlet előtti nyersanyaga” sűrűsödött intenzív lírai totalitássá a *Hazám*-ban. S történt mindez annak a titokzatos alkotás-lélektani és esztétikai mechanizmusnak a jegyében, amit a költő-teoretikus így jellemez: „a művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtése egy végső szemléleti egésznek”.⁵⁷

Az „édes hazám”-toposz és megszólítás egyébként klasszikus magyar költői tradíció, ott van már Balassi Bálint eredeti kötetének záróversében („Oh, én édes hazám, Te jó Magyarország, / Ki keresztyénségnek viseled paizsát”), átértelmeződve meghatározó alapmotívuma a protestáns prédikátorok és énekmondók termésének, hogy azután polifónikus jelentéssel borítsa virágba a reformkor nemzeti költészetét. Hogy ezek az előzmények miként hatottak közvetlenül József Attilára, itt nem vizsgálhatom. Ugyanilyen gazdag viszont a *Hazám* utóélete: referenciális, poetológiai és kultikus olvasatai mára fantasztikus gazdagságban montírozódnak egymásra, újabb ihletet kínálva a 21. századi költői újraírások, allúziók, remake-ek, stílusimitációk, pastiche-ek számára, hogy csak Orbán Ottóra (*Édes hazám*, 2001), Kemény Istvánra (*Búcsúlevél*, 2011), Térey Jánosra (*Magyar közöny*, 2011) vagy – mások mellett – Erdős Virágra (*Édes Hazám*, 2011) utaljak.⁵⁸ A *háltak az utcán*, az *édes Hazám* és a *nemzeti nyomor* erős képeinek már-már köznyelvi archetípussá rögzülésére csak néhány, véletlenszerűen élém került példát említek: Levendél Júlia közelmúltbeli, személyes megrendüléstől ihletett asszociatív versértelmező utca-esszéjé⁵⁹ és György Péter fájdalmas szocio-publicisztikáját.⁶⁰ S emlékeztetek a 2012. elején megrendezett 43., ezúttal fapados *Magyar Filmszemle Magyarország 2011* című, Tarr Béla szervezte, 11 darabból álló szkeccsfilmjére, amelynek legalaposabb kritikái reflektálása – az esztéta Radnóti Sándoré – egyenesen József Attilától vette a címét.⁶¹

Nem tárgya e dolgozatnak a *Hazám* líratörténeti elhelyezése József Attila és a 20. század első fele magyar költészetében. Annyit azonban az eddigiek is bizonyítanak, hogy ez a gazdag referencialitású, de kikezdzhetetlen poétikai épségű költemény szervesen illeszkedik a kései József Attila polifónikus verstermésébe. Abba a sokszínűségbe, amely – mindenféle leegyszerűsítéssel szemben – *nem* csupán a totális reményvesztés, nem a közösségi (ezen belül a szocialista) jövőképből való teljes és

⁵⁷ JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus* (1931) = *J. A. összes művei*, i. m., III, 92.

⁵⁸ Mindháromat újraközlí: *Édes hazám. Kortárs közéleti versek*, összeáll. BÁRÁNY Tibor, Bp., Magvető, 2012. – Nem került be ebbe a kötetbe JUHÁSZ Ferenc – szintén József Attila ihlette – *Hazám. Hazám* című versprózája (Tekintet 2010/6.) és MEZŐ Ferenc egészen friss költeménye, a *Rekedt magyar üvöltés* (Élet és Irodalom, 2012. október 12.).

⁵⁹ LEVENDÉL Júlia, *S háltak az utcán*, *Liget*, 2010/11 = http://www.liget.org/cikk.php?cikk_id=2110 [2012. 10. 12.]

⁶⁰ GYÖRGY Péter, *Koldulás és zabálás*, *Élet és Irodalom*, 2012. június 8, 9.

⁶¹ RADNÓTI Sándor, *A nemzeti nyomor* [2012. 02. 05] = <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/3852/magyarorszag-2011-43-magyar-filmszemle> [2012. 10. 12.]

végleges kiábrándulás, nem az énazonosság fölbomlása, nem a hegemónná tornyosuló bűnélmény, nem a halálra készülés önpusztító költői metafizikájának szövegeiként olvastatja ezeket az 1936–1937-es verseket. Vannak természetesen e pályaszakaszban ilyen ihletek is, súlyosbodó betegsége és összekuszálódó viszonyai – az életrajzi én számára – a végzet felé mutatnak, de a költészet, a líra mintegy „korrigálja” ezt, még a legutolsó, a „búcsúzó” versekben is (*Íme, hát megeltem hazámat...*).⁶²

A „halálra ítéltetett” *életrajzi én* és a közösségi eszményeket őrző *átpoetizált reményelv* közötti termékeny feszültségbe talán a Márciusi Front felmenő szakaszának eredményei, az általuk kiváltott pozitív érzelmek, a népfrontos esélyek kínálta várakozások is belejátszhattak. Vannak továbbá olyan – efelé mutató – történések a költő utolsó két évében, amelyeket még nem pontosan tudunk azonosítani. Lengyel András újabb kutatásai például arra utalnak, hogy 1936 nyarán kapcsolatfelvétel jött létre a népfrontos irányba megújuló illegális KMP és József Attila között a csehszlovákiai magyar költő, Forbáth Imre és a kommunista Grál Vilmos ügyvéd révén.⁶³ Mindez akár össze is függhetett (bár nincs rá közvetlen bizonyíték) a Márciusi Front kommunisták által is animált előkészületeivel, de a Szép Szó majdani, 1937. október közepi csehszlovákiai előadókörútjával mindenképpen. Igaz, erre a jelentős visszhangot kiváltó, a progresszív kelet-európai kapcsolatokat építő népfrontos irodalmi turnéra a betegeskedő József Attila már nem tudott elmenni, de több utolsó írása csehszlovákiai baloldali lapokban látott napvilágot, köztük a *Van-e szociológiai indoklottsága az új népies iránynak?* is. Talán ezek az események és kapcsolatok is hozzájárulhattak József Attila 1936–1937-es lírája közösségi, nemzeti, baloldali ihleteihez: a költő utolsó, súlyos árnyakkal teli alkotói periódusában is jelen van „ugyanaz a cselekvést előkészítő meditáció, a készenlét a közösségért való cselekvésre, a kiutkereséshez nélkülözhetetlen energia és elszántság [...], amellyel a 30-as évek első felének remekműveiben találkozhattunk” – elemzi ezt a líratörténeti folyamatot Tverdota György.⁶⁴ Tíz évvel későbbi könyvében pedig még egyértelműbben fogalmaz: „József Attila 1933 tavaszától mindhalálig szocialista költő marad, ha van létjogosultsága a költészet világnézeti osztályozásának. De ez a szocializmus már nem a harmincas évek elejének intoleráns, szélsőségesen osztályharcos bolsevizmusa, hanem a polgári kultúra létjogosultságát elfogadó demokratikus szocializmus.”⁶⁵

Sötét pillanatok a költő és a Márciusi Front utóéletéből

Már életében is volt rá kísérlet, de a József Attila halála után kibontakozott kultuszban szomorúan jellegzetes vonulatot képez a költő *jobboldali*, sőt *szélsőjobboldali*

⁶² Lásd erről legutóbb TVERDOTA György, *Zord bűnös vagyok, azt hiszem. József Attila kései költészete* című könyvének bírálata kapcsán: AGÁRDI Péter, *Egy fölzaklató tudományos könyv József Attiláról*, Új Forrás, 2011/9, 37–46; bővítve: *József Attila egy közéleti botrány és egy szakkönyv tükrében*, Tekintet, 2012/1, 85–88.

⁶³ LENGYEL András, *Az illegális KMP fölőslatása és József Attila*, Forrás, 2011/10, 57–63.

⁶⁴ TVERDOTA György, *József Attila*, Bp., Korona, 1999, 163.

⁶⁵ TVERDOTA György, *Zord bűnös vagyok, azt hiszem*, i. m., 57.

kisajátítása, ahogy erről Tverdota György⁶⁶ s mások, például Nyerges András⁶⁷ kutatásai és szövegpublikációi is tanúskodnak. Ezzel a folyamattal egyidejű és párhuzamos volt a Márciusi Front szétbomlása, amelyben meghatározó szerepet játszottak a kormányzat szigorodó pressziói. 1937. április elején Veres Pétert letartóztatták, megverték és két napig fogva tartották; ezt követte az íróperek megnyitása (1937 őszén, telén Fėja Géza és Kovács Imre ellen), az 1938. március 15-i múzeumkerti rendezvény betiltása az utolsó pillanatban, majd a Márciusi Front szervezői és a falukutatók (Erdei Ferenc, Fėja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre és Sárközi György) elleni 1938. áprilisi bírósági ítéletek. Bezáratták az Egyetemi Kört, a Válasz megszűnése (1938. június) és a debreceni Tovább szeptemberi betiltása pedig e folyamat további eszkalálódásának és a Márciusi Front végének a bizonyítékai.

Döntő fontosságúak természetesen az ezek hátterében zajló *nemzetközi és hazai belpolitikai változások*: például Guernica német bombázása 1937 áprilisában, Szálasi Magyar Nemzetiszocialista Pártjának októberi megalakulása, az 1938. márciusi Anschluss, azaz Hitler megjelenése hazánk közvetlen szomszédságában, az első zsidótörvény benyújtása és 1938. áprilisi–májusi elfogadása, illetve Imrédy Béla kormányalakítása. Mindezt gyorsuló ritmusban követték a háborús előkészületek és a fasizálódás eseményei: az 1938. szeptember 29–30-i müncheni egyezmény, november 2-án az ehhez kapcsolódó első bécsi döntés a Felvidék visszatéréséről, november 9–10-én a németországi „kristályéjszaka”, 1938 karácsonyán (!) az úgynevezett második zsidótörvény parlamenti betervezése, 1939. február 16-án Teleki Pál kormányalakítása és napokkal később Magyarország csatlakozása az úgynevezett *Antikomintern Paktum*hoz. Március 15-én Hitler bevonult Prágába, 1939. május 3-án a hazai parlament megszavazta a II. zsidótörvényt, a hónap végén tartott országgyűlési választásokon pedig a szélsőjobboldali pártok váratlanul több mint egymillió szavazatot szereztek. Rögzítsük még egyszer: ez a tendencia komoly mértékben hatott a Márciusi Front és képviselői elleni brutális államhatalmi föllépésre.

Nem szabad azonban pusztán a külső okokra, a mozgástér és kényszerpálya determinációira hárítani a Márciusi Front fölbomlását. Jelentős szerepet játszott benne a mozgalom több képviselőjének jobboldali fordulata, önáltatóan „nemzeti” indoklású átállása a kormányzat oldalára, csatlakozásuk a revízió eufóriájához. A némelyikükben amúgy is meglévő történelmi–kulturális antiszemitizmus átpolitizálódott és intézményes igazolást nyert: azonosultak a fajelmélet kirekesztő, jogfosztó, erőszakos következményeinek állami fölállalásával; szélsőjobboldali lapokban, folyóiratokban, nyilas újságokban publikáltak. Előjelként már efelé mutatott – hogy csak néhány, talán önkényesen kiválasztott eseményt említek – Fejtő Ferenc és Veres Péter 1937-es vitája a faji kérdés és a szocializmus viszo-

⁶⁶ *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, s. a. r., jegyzetek TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, I–III; TVERDOTA György, *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*, Bp., Pannonica, 1998.

⁶⁷ NYERGES András, *Lappangó adalékok a József Attila-recepcióból*, Egyenlítő, 2005/2, 2–5.

nyaról.⁶⁸ Erdélyi József *Solymosi Eszter vére* című költeménye,⁶⁹ Veres Péter 1938. tavaszi cikke az úgynevezett zsidókérdésről⁷⁰ s nem utolsósorban Németh László *Kisebbségben* című írása 1939 nyarán.⁷¹ A passzivitás, a hallgatás, a sodródás, a fenntartásos azonosulás árnyalatai, a lihegő átállás és a vérszomjas uszítás fokozatai között persze jelentős különbségek vannak, de a folyamat vitathatatlanul progrediáló tendencia.

Az 1937-ben a Márciusi Front tekintélyes vezetőjeként még bátran plebejus és a zsidóellenességet elutasító Féja Géza,⁷² aki 1938 tavaszán aláírta a zsidótörvény elleni petíciót is, 1938 végén, az általa szerkesztett Kelet Népében már otrombán antiszemita támadást intéz a Szép Szó és Fejtő Ferenc ellen, aki éppen a szegényparasztsággal vállalt radikális szolidaritását, társadalomfelfogását megtorló bírósági idézés miatt kényszerült külföldre menekülni.⁷³ Féja hektikus viszonyát József Attilához nincs itt mód részletesen bemutatnom, elegendő csupán emlékeztetni hírhedt 1931-es cikkére, amelyben „szélkakas költő”-nek bélyegzi őt.⁷⁴ Közben voltak „jobb évek”; láttuk a költő ironikus tisztelettel teli minősítését róla a Márciusi Front zászlóbontása kapcsán. 1939-ben viszont Féja már így jellemzi József Attila és folyóirata viszonyát: „a magányos költő egy irodalmi köntös alatt politikai dugárut csempésztető zsidó-intellektuel csoport karmaiba került, [...] ez a kényszerű szellemi frigy volt egyik oka végső meghasonlásának.”⁷⁵ A szintén a jobboldali kormánylapok szolgálatába álló, egykori baloldali s népi író, Kodolányi János lényegében ugyanezt a narratívát képviseli, az IGE főtítkáráként és a Válasz egykori munkatársaként egy durva hazugságot is megenged magának, hogy tudniillik József Attila állítólag azt mondta volna neki: „szívesen tartoznék én is közétek, de nem tudok, ... nem lehet...”⁷⁶

A legotrombább, mégis sok tekintetben tipikus kultuszrombolást az egykori író-társ, az ismert, sőt elismert költő, Erdélyi József követte el. Ő – antiszemita előéletéből következően nem is váratlanul – 1943 januárjában egyenesen azzal „vádolta meg” (s vélte diszkvalifikálni) József Attilát, hogy valójában félzsidó.⁷⁷ A cikk hangos botrányt kavart, a korabeli szellemi élet különböző világnézetet valló képviselői kérték ki maguknak Erdélyi – ténybelileg sem igaz – „zsidózását”. A József Attila

⁶⁸ Lásd AGÁRDI Péter, *Értérend és kritika*, i. m., 274–292, 406.

⁶⁹ ERDÉLYI József, *Solymosi Eszter vére*, Virradat, 1937. augusztus 2.

⁷⁰ VERES Péter, *Hát a parasztsággal mi lesz?*, Népszava, 1938. április 24.

⁷¹ NÉMETH László, *Kisebbségben*, Magyar Ut, 1939/5, 5 és Egyedül Vagyunk, 1939/9, 13 = Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda; Bp., 1942², Magyar Élet, I–IV.

⁷² Például FÉJA Géza, *Márciusi Front*, Válasz, 1937/6 = *Válasz 1934–1938*, i. m., 454–470.

⁷³ Lásd erről AGÁRDI Péter, *Értérend és kritika*, i. m., 83–89.

⁷⁴ FÉJA Géza, *Szélkakas költők*, Előörs, 1931. május 10. = *Kortársak József Attiláról*, i. m., I, 208–211. és 753–754.

⁷⁵ FÉJA Géza, *Nagy vállalkozások kora*, Bp., Magyar Élet, 1943 = *Kortársak József Attiláról*, i. m., III, 1938–1948.

⁷⁶ KODOLÁNYI János, *József Attiláról*, Magyar Élet, 1938. szeptember = *Kortársak József Attiláról*, i. m., II, 1177–1182. (A kipontozás az eredetiben is így van: 1182.)

⁷⁷ ERDÉLYI József, *Világirodalom*, Virradat, 1943. január 17. – Jogutóda nem járult hozzá kései utánközléséhez a *Kortársak József Attiláról* című dokumentumkötetben.

emléke mellett kiállók és Erdélyi denúnciacióját elutasítók közt volt Zilahy Lajos lapja, a Híd is,⁷⁸ pedig József Attila az Új Szellemi Front idején és a Márciusi Front indulásakor – idéztem – nem éppen kesztyűs kézzel bánt Zilahyval. A józan ténybeli cáfolatok és a kollegiális figyelmeztetések ellenére Erdélyi tovább folytatta: válaszként a vele polemizálóknak pár nappal későbbi írásában⁷⁹ már bevallotta „a József Attila-kultusz felszámolását” tűzte ki célul. Mondván: e kultusz „a szélsőbaloldali propaganda trójai falova”, miközben „künn, a keleti fronton hull a magyar vér, a hősi vér azzal az ellenséggel szemben, melynek győzelmét áhította a beteglelkű József Attila s elvtársai csak az ő vérét [sic!] hirdetik”. A náccal való rokonszeny, az antiszemitizmus és a baloldalnak a nemzetből való kiiktatása együtt, sűrítetten tematizálva: a tehetséges költőként föltűnt Erdélyi mélypontja, nincs rá mentség. Annál aggasztóbb, hogy 70 év múltán is van példa e „modell” remake-jére.

A népi írói mozgalom szélsőjobbra csúszó tagjai (közéjük tartozik a Márciusi Frontban ugyan részt nem vevő Sinka István, továbbá az erdélyi szárnyból Wass Albert vagy az újabban, 2012-ben állami kultusszal övezett Nyirő József is), illetve a „hivatásos” magyar fasiszták, nyilasok olykor azzal vélték igazolni magukat, hogy a német náciizmus terjeszkedésével szemben védekezésül táplálták az úgynevezett turáni–magyar faj- és őskultuszt. „A német orientációt egy specifikus »európai« magyar fajlemélettel kívánták ellensúlyozni. Az antiszemitizmus kérdésében nem tértek el a nyilaskeresztesek és az imrédysták vonalától, amely legalább is a zsidóságnak a nemzetből való teljes kizárását irányozta elő.”⁸⁰ A politikai szándéktól függetlenül is teljes abszurditás ez a mítoszgyártó konstrukció, „szakmai” előzményeit Szekfű Gyula már a 30-as évek derekán is vitatta.⁸¹ Rasszista lényegük és gyilkos következményük hasonló – ha a népirtás mértéke, a holokausztért viselt felelősség nem is – a náci árjakultuszhoz, felsőbbrendűség-tudathoz és az *Endlösung*hoz.

Természetesen nem a Márciusi Front egészét, nem a népi írói kör teljességét jellemezte ez az útvalasztás (mert egyéni *választásként* aligha volt szükségszerű ebbe az irányba menni), de jó néhányukat sajnos igen. Fájdalmas mozzanat ez a Márciusi Front és József Attila viszonyának utóéletéből, bizony igazolja a költő 1935–1937-es vitáinak, fenntartásainak – ha nem is minden egyes mondatát, de – lényegét. Nem utólagos fölhánytorgatás vagy akár csak kompromittálás a célom, csupán a tények és az összefüggések tisztázása, illetve újramondása a hiteles nemzeti emléke-

⁷⁸ ZILAHY Lajos, *Koppantó*, Híd, 1943, február 1. = *Kortársak József Attiláról*, i. m., III, 1828–1829. – Tverdota György szerint – aki felhívta a figyelmet erre az írásra – valószínűleg maga ZILAHY Lajos az aláírás nélküli cikk szerzője (I. m., 2069.).

⁷⁹ ERDÉLYI József, *József Attila mint trójai faló. Válasz a baloldalnak*, Egyedül Vagyunk, 1943, január 29., 7. – Ez a szöveg sem kerül(hetet) be a *Kortársak József Attiláról* című dokumentumkötetbe, csak adatai találhatóak meg a kiegészítő jegyzetek között.

⁸⁰ SZALAI Pál, *A népi-urbánus ellentét történetéhez* [1986], Dolog és Szellem, 1989/2, 10. – A náci és egyéb fajleméletekről legújabbán lásd GYÖRGY Péter, *Gyorsan öltö gondolatok. Az eugenika és a náci Volksgörper*, Magyar Narancs, 2012, február 23., 58–59.

⁸¹ Több helyütt, például SZEKFI Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*, Bp., Magyar Szemle, 1934, *Ötödik könyv. Trianon óta*, IV, *Magyarabb magyarság felé*.

zet megőrzése és továbbörökítése érdekében – különösen a 21. század elején feltámadó régi–új történelemhamisítások, jobboldali mítoszteremtések és rasszista kultusképzések évadján. Ahogy a költő már 1935-ben leírta: „Talán kár értük, talán nem. Az igazi szellemi arcvonal a régi, az örök, továbbra is a világos szellemű humanizmusért folytatja harcát, a nép polgárosodásáért, a nemzet csinosodásáért, a társadalom elszegényedése ellen és azért a reformkorszakért, melyben a dolgozó emberek szabadon nyilváníthatják akarataikat és szabadon dönthetnek sorsuk fölött.”⁸²

A történelmi utókor számos egyéb riasztó időszerűséget és pozitív tanulságot is kiolvashat a Márciusi Front sorsából, belső vitáiból. Legyen elegendő – zárásként – 1937 végéről az *akkor* progresszív álláspontot képviselő Féja Gézát idézni:

Sok ízben felmerült a kérdés: vajon a Válasz írógárdája, tehát a Március Front elegyedjék-e bele a napi politikába? Alkosszon pártot, vagy olvadjon be valamelyik hozzá közel álló pártba? Keressenek a tagjai maguk számára gyakorlati politikai szerepet is, vagy pedig egyedül szellemi tevékenységük útján igyekezzenek a politikai életre hatást gyakorolni? [...] Szellemi mozgalom politikai valósággá csak akkor érik, ha eszméi a közösség életét már döntő módon áthatották s átalakították. Ettől pedig, valljuk be, hogy ebben a pillanatban még messze vagyunk. [...] Szétoszolhatunk ugyan különböző politikai pártokba, ki-ki oda, ahová a legközelebb áll, ez azonban csakis pillanatnyi érvényű szétszóródás lehet, a program, a szellem s a történelmi vállalkozás egységének továbbra is össze kell kapcsolnia bennünket. S nem szabad egy-egy párt életébe ilyen esetben sem belevesznünk, hanem minden erőnket az őszintén demokratikus pártok szövetségének, tehát a politikai Márciusi Frontnak kiépítésére kell fordítanunk.⁸³

Bibó Istvánt idézve: 1848-ban, 1918-ban, a Márciusi Front idején, 1944–1945-ben (s tegyük hozzá: az azóta eltelt hét évtized sorsfordító és vízváltató történelmi „pillanataiban” is) arról volt szó,

hogy a közösség, a nemzet ügye egy ügyé tudjon válni, egy ügyé tud-e válni a haladás, a szabadság, a teljes emberi felszabadulás ügyével. Azok a nemzetek szerencsések és boldogak, amelyeknél ez az összekapcsolódás tartóssá és állandóvá tudott válni, és azok a szerencsétlenek és meghasonlottak, amelyeknél a történelem mostohasága és saját erőfeszítésük elégtelensége folytán ez a két ügy egymással szembefordíthatónak mutatkozott.⁸⁴

⁸² JÓZSEF Attila, *Reform-toborzó*, Esti Kurír, 1935, május 5. = *J. A. összes művei*, i. m., III, 55–157.

⁸³ FÉJA Géza, *A szellem politikája* [vita ERDEI Ferencsel], *Válasz*, 1938/1 = *Válasz 1934–1938*, i. m., 584–585, 595. (Kiemelés az eredetiben.)

⁸⁴ BIBÓ István, *A Márciusi Front tíz esztendeje*, *Válasz*, 1947/4, 303–305 = B. I., *Válogatott tanulmányok*, vál. és szerk. HUSZÁR Tibor, VIDA István, Bp., Magvető, 1986, II, 461–467.